

КРЕАТИВНІ ВИМІРИ МУЧЕНИЦТВА В “ЧИТАННІ ПРО БОРИСА І ГЛІБА” ПРП. НЕСТОРА ЛІТОПИСЦЯ

У статті розглянута інтерпретація преподобним Нестором Печерським мученицької загибелі князів Бориса і Гліба 1015 р. Милосердя й любов до ближнього, виявлені цими святими, виступають тут дієвою альтернативою не тільки владолюбству Святополка, а й руйнівній дії інших диявольських спокус. Внутрішні боріння Бориса і Гліба розкриваються як лицарське змагання, у котрому воїни світла долають спокуси темних пристрастей.

Ключові слова: Нестор Печерський, святий Борис, святий Гліб, мучеництво, українська література, середньовіччя, агіографія.

Archbishop Ihor Isichenko. The creative dimensions of martyrdom in “The Reading on Borys and Hlib” by St. Nestor the Chronicler

The paper studies the interpretation of the martyr's death of princes Borys and Hlib (1015) by Venerable Nestor of the Kyiv Caves. Mercy and love for neighbor shown by the Saints Borys and Hlib are an effective alternative not only for Sviatopolk's ambition for power, but also for the ravages of other diabolical temptations. A mental agony of Borys and Hlib is treated here as a mighty race in which the warriors of light overcome the temptations proceeding from dark passions.

Key words: Nestor of the Kyiv Caves, St. Borys, St. Hlib, martyrdom, Ukrainian literature, the Middle Ages, hagiography.

На тлі бурхливої електоральної підготовки до 2015 р. може згубитися непересічна дата в нашій національній історії – 1000-річчя мученицької смерті синів Володимира Великого, перших святих, канонізованих Київською митрополією, – Бориса і Гліба, у хрещенні – Романа й Давида. Історія загибелі цих князів, що стали жертвами боротьби за київський престіл, була внесена до літопису (як уважав Олексій Шахматов, до Початкового літописного зведення [13, 45-46]) під 1015 р.

Очевидно, що драматична загибель молодих князів, популярних серед русинів, мала неабиякий суспільний резонанс, бо пам'ять про неї із часом не згубилася, і сюжет мучеництва Бориса і Гліба закріпився в руській історичній свідомості. Але все-таки найважливішим чинником у входженні страсотерпців до архетипних образів національної пам'яті став провіденційний. Адже саме в роки початку державно-політичної кризи, позначеної змаганням за Київ трьох синів Ярослава Мудрого, 1072 р. відбувається перенесення мощів князів-мучеників до нової церкви, а їхню святість засвідчують численні дива [6, ствп. 171-172]. Канонізація, здійснена, як можна здогадуватися, попри брак документів, іще до кінця XI ст. (див.: [3; 9; 11; 12]), була мотивована наявністю беззаперечних свідчень святості Бориса і Гліба, водночас же й стимулювалася

розкриттям у перебігу історії духовних вимірів такого незвичайного мучеництва, що на перший погляд видавалося ординарним виявом династичної боротьби.

Досить давніми, зіпертими на текст “Сказання про Бориса і Гліба”, є порівняння київських страсотерпців зі святим Вацлавом Чеським. Дослідження Надії Мілютенко вдало вводять історію мучеництва князів Бориса і Гліба в загальноєвропейський контекст культів правителів-мучеників, що його складають сюжети про загибель і посмертне прославляння королів Нортумбрії Едвіна (пом. 633 р.) і його племінника Освальда (пом. 642 р.), королів Східної Англії Едмунда (пом. 870 р.) й Етельберта (пом. 787 р.), конунга Олафа Норвезького (пом. 1030 р.), королів Сигізмунда Бургундського (пом. 524 р.) й Едуарда Англійського (пом. 978 р.), чеського князя В’ячеслава (пом. 929/935 р.), королів Кнута IV Данського (пом. 1086 р.) та Еріка IX Шведського (пом. 1160 р.), ярла Магнуса (пом. 1115 р.), а також руських князів Ігоря Чернігівського (пом. 1147 р.) та Андрія Боголюбського (помер 1174 р.). Попри брак єдиної агіографічної моделі мучеництва правителів, Н. Мілютенко завважує подібність у характері їх шанування [7; 10, 15-39].

Коли наприкінці XI – на початку XII ст. прп. Нестор Печерський звертається до мартирологічного сюжету про Бориса і Гліба, конфлікт між династичними гілками княжого дому Рюриковичів набуває незворотнього характеру й переростає у структурну кризу. Печерський літописець у всіх трьох творах, пов’язаних із його іменем, прагне виявити духовні витоки цієї кризи та знайти її християнську альтернативу. “Повѣсть временных лѣтъ”, концептуально важливим складником якої стає серед іншого сюжет про загибель Володимирових синів [6, ствп. 118-127], послідовно засуджує княжі чвари, виводячи їх із небажання коритися патріархальним засадам управління державою. Центральний персонаж “Житія прп. Феодосія Печерського” виявляє свою сповідницьку ревність, зокрема, у мужньому осуді позбавлення київського престолу Ізяслава Ярославича, котрого преподобний уважав за легітимного спадкоємця. Він викриває Святослава Ярославича, “яко неправедна сътворивша, не по закону съдша на столѣ томъ... Сице и послѣди же вписа к нему епистолю велику зѣло, обличая того и глаголя: глас крове брата твоего въпіет къ Богу, яко Авелева на Каина” [1, 66, 67]. У цьому контексті Несторова інтерпретація сюжету про князів-страсотерпців у його версії житія, “Чтеніи о Борисѣ и Глѣбѣ”, виглядає цілком відповідною до виявлених у двох інших текстах етичних підходів.

Дуже істотним компонентом цієї версії, що відрізняє Несторове “Чтеніє” від сюжетно близьких агіографічних та літописних текстів, є вступний екскурс у споконвічну історію протистояння добра і зла, Бога і диявола [10, 257-260]. Цей богословський вступ, попри свою схематичність, дуже чітко окреслює онтологічну перспективу мартирологічного сюжету. Гріхопадіння праотців, Каїнове братовбивство, ідолопоклонство, убивство пророків, розп’яття Спасителя світу – перелічені епізоди концентруються довкола образу споконвічного опонента Творця, утіленого у видіння пророка Ісаї: “*Ти ж сказав був у серці своєму: Зійду я на небо, повище зір Божих поставлю престола свого, і сяду я на горі збору богів, на кінцях північних, підіймуся понад гори хмар, уподібнюсь Всевишньому! Та скинений ти до шеолу, до найглибшого гробу!*” (Ісаї 14:13-15) [2, 776]. До старозавітного тексту Нестор безпосередньо звертається, згадуючи диявола, зятятого ненависника добра, “*иже бѣ рекл: Да створю престол свои на звѣздах, и сриновен бысть на землю*” [4, 180]. Гординя, що втілюється в жадобу правління світом, визначає механізми всіх деструктивних процесів, спрямованих на шкоду людині.

Альтернативою ж диявольському нестримному властолюбству виступає в онтологічній моделі Нестора безмежне Боже милосердя: “*Ни ту ся Бог прогнѣ-*

ва на создание свое нъ милосердоваше о твари своей” [4, 181]. Знаком цього милосердя стає місія пророків, а згодом – апостолів, покликаних застерігати світ від служіння злу, найвищим же тріумфом – приход самого Божого Сина, котрий “смерти вкуси волею страстию своєю и положен быст во гробъ и сниде въ адъ и деръжаву его раздруши” [4, 181]. Зухвала гординя диявола долається жертвовною любов’ю Христа і Його покірливим відкупительним стражданням.

У такій онтологічній перспективі загибель Володимирових синів звільняється від односторонніх інтерпретацій, зумовлених банальним контекстом династичних змагань. І Борис, і Гліб постають репрезентантами творчої сили Церкви, здатної обернути вразливу позицію непротилежності злу на лицарську чесноту у двобій світла і темряви. Чесноту, так містко й виразно сформульовану Апостолом народів: “*Не будь переможений злом, але перемагай зло добром!*” (Рим. 12:21) [2, 1264].

Візуалізуючи образи обох персонажів, Нестор оперує закладеним у текстотворчу модель контрастом “світло – темрява”. Святі брати сяjali поміж Володимировими синами “свѣтящеся, акы двѣ звѣздѣ свѣтлѣ по средѣ темныхъ” [4, 183]. Коли старійшина міста знайшов тіло Гліба, “видѣвъ же святаго свѣтящася яко молнии” [4, 194]. На місці поховання Бориса і Гліба бачили вночі “овогда свѣщѣ, овогда столп огньн с небесѣ сущъ” [4, 196]. У зв’язку з відкриттям мощів страсотерпців Нестор нагадує євангельські слова про світло світильника, що його ставлять “*на свічник, і світить воно всім у домі*” (Мт. 5:15) [2, 1071], і називає святих світильниками, яким годиться сяjати всім людям у храмі, “яко же бо сълнечныя луча сияюща, тако испущаета цѣлебныя дары всѣм вѣрнымъ” [4, 197]. Саме так, “акы ангелома” [4, 197-198], сяjють обличчя відкритих до прославлення мучеників. Неземне світло позначає явлення Бориса і Гліба ув’язненим [4, 200]. А серед див, учинених святими, є й повернення зору сліпому: “прозрѣти его створиста” [4, 205]. Прославляючи князів-мучеників наприкінці “Чтенія”, Нестор називає їх “свѣтълами неугасающими и солнца свѣтлѣйшими”, котрі “нощ же и день не оскудѣвая, свѣт посьщая тьмьныя” [4, 206].

Натомість Святополк, коли “вложи зло си враг в сердце его”, наказує слугам, посилаючи їх убити Бориса: “Нападше на него, нощию погубите его” [4, 188]. І по смерті Святополка його бачать “в мрацѣ суща” [10, 376].

Сфера дії Святополка як знаряддя князя темряви – ніч, п’ятьма, безплідний простір, що ховається від креативної, життєдайної сили Сонця правди. У цьому семіотичному просторі інтенційність приречена перетворюватися на нищівну силу, що протистоїть самому буттю. Прагнення Святополка узурпувати владу нездатне перетворитися на імпульс розвитку – воно обертається смертю, спустошенням, зрештою, самознищенням і поринанням самого персонажа в морок смерті.

Позірний парадокс сюжету, акцентований у Несторовому “Чтені”, – протиставлення активності Святополка бездіяльності, навіть певної апатичності героїв. Святополк квапиться захопити батьків престіл, розшукує братів, посилає навздогін убивць. Натомість і Борис, і Гліб відмовляються не лише від протидії опонентів, а й від утечі, усуваються від дії, завмирають, поринаючи в молитву, у найдраматичнішу мить передчуття смерті. Поземній експансії темряви вони протиставляють простовисне піднесення до джерела світла.

Внутрішні боріння Бориса і Гліба, їхнє молитовне стояння перед Богом розкриваються як лицарський герць, у котрому воїни світла долають спокуси темних пристрастей. Борис і зображений як воїн, переможець, посланий Володимиром рятувати “люди от супротивящихся ему поганъ” [4, 191]. Вороги тікають перед його наближенням: “бѣжаша не дерзнуша стати противу блаженному” [4, 187]. Віддані Борисові дружинники, “бѣ бо их до 8 тысячъ вси же во оружи” [4, 189], спонукують його до збройного опору узурпаторові. Але

він не хоче вірити попередженням про замах, відмовляється вживати силу чи навіть тікати в іншу країну, заявляючи: “уне есть мнѣ одному умерети, нежели толику душъ” [4, 189].

У такий спосіб Нестор акцентує христологічний характер Борисової самопожертви: померти самому за спасіння всіх. Символічно, що, зустрічаючи убивць, князь читає утреню – шестопсалміє, з якого цитується початок 3-го псалма [4, 190], недільне євангеліє. Борис обирає жертвну смерть із Христом, і ранкове богослужіння знаменує його прилучення до світанку вічного життя, що засвідчують передсмертні слова, остання фраза яких буквально цитує перше й останнє із семи слів Спасителя на хресті: “Владыко, отдаи же им грѣховъ” [4, 191] – пор. Лк. 23:34 [2, 1177] та “В руцѣ Твои предаю дух мой” [4, 191] – пор. Лк. 23:46 [2, 1177]. Свідома самопожертва стає перемогою над власною слабкістю, над спокусами участі у збройному протистоянні.

Молодший і позбавлений харизми успішного полководця Гліб спершу тікає від небезпеки. Але, коли його вже наздоганяє човен із ворогами, він перемагає страх смерті, відсилає геть своїх захисників, “да нѣ како и тых погубят и пролиють кровь неповинну” [4, 192], і молиться словами псалма (Пс. 34:1-6) [2, 628]. Христологічний складник образу святого акцентований порівнянням його вбивці повара зі зрадником Юдою, а самого Гліба – з “ягнятком безголосим” (“аки агня незлобиво” [4, 193], пор. Діян. 8:32; Ісаїя 53:7-8 [2, 1223, 820]). У загибелі князь єднається із самим Христом, “Агнцем Божиим, що на Себе грѣх світу бере” (Ін. 1:29) [2, 1180].

Добровільне страждання героїв інтерпретоване як творчий акт, завдяки котрому мученик відкриває для себе перспективу вічного світла й осягає цим світлом довколишній простір, не обмежений часом його життя. Очевидно, що в цьому світлі прихід “христюлюбивого книжника” [4, 201] Ярослава Володимировича на київський престол постає перемогою справедливості, а відкриття ним мощів молодших братів – знаком входження й самого князя в сакральний простір: “бѣ муж тѣ и правѣден, и тих, ходяи в заповѣдех Божиих” [4, 194].

Не менш цікава й ретроспективна лінія сюжету, котра дає змогу залучити до історії загибелі святих їхнього батька, Володимира Святославича. Як неодноразово зазначалося [5, 92-96; 10, 253], Нестор-агіограф іще не використовує свято-андріївської легенди, акцентуючи особисту місію Володимира в наверненні Русі до Христової віри. Ініціальна роль, відведена в “Повѣсти временных лѣт” апостольській проповіді [6, ствп. 6-7], належить у “Чтеніи” чудовному покликанню Володимира Богом: “явленіє Божие быти єму кръстьяну створи же” [4, 183]. Залучення князя до осяяного Божою присутністю спасительного простору Церкви, неба на землі, перетворює і його на джерело світла, котре відбивають “двѣ звѣздѣ свѣтлѣ”, Борис і Гліб [4, 183]. Обидва мученики акумулюють у собі креативні інтенції батька й виносять його апостольську місію на новий рівень – свідомої жертви за ближнього.

Відкупительну ціну цього добровільного зречення себе, а радше його нестачі, засвідчив досвід історичних утрат і поразок: від княжих чвар Несторової доби через драму Руїни та поразку визвольних змагань аж до сучасних амбітних протистоянь в українському політикумі. Оригінальність прп. Нестора як агіографа чи не найбільше виявляється в піднесенні подвигу мучеництва до рівня визначального онтологічного чинника, світлої творчої сили, здатної протистояти руйнівній дії духів темряви, що несуть народові фатальне порізнення і братовбивство. Дару, “єгоже дарова от вѣка угодником” Бог, “иже помиловавы низведе ны от тьмы ко свѣту” [4, 184]. І на нашій важкій дорозі від темряви братоненависницьких ідеологій до просвітленого братньою любов'ю досвіду національної солідарності креативний потенціал подвигу Бориса і Гліба щодали більше відкриває свою неперехідну актуальність.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абрамович* Дмитро, проф. Києво-Печерський патерик: Вступ. Текст. Примітки. – К., 1931. – XXVI; 235 с.
2. *Біблія* або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту, із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена / Пер. Івана Огієнка. – Українське Біблійне товариство, 2005. – 1375 с.
3. *Борис и Глеб* // *Православная энциклопедия*. – М.: Церковно-научный центр “Православная энциклопедия”, 2003. – Т. 6. – С. 44-60.
4. *Бугославський* Сергій, проф. Україно-руські пам’ятки XI–XVIII в.в. про князів Бориса та Гліба: Розвідка й тексти. – К.: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1928. – хххiii + 206 + ii.
5. *Зиборов* В.К. О летописи Нестора. Основной летописный свод в русском летописании XI в. – СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 1995. – 192 с.
6. *Ипатьевская летопись*: Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – Т. 2. – 648с.
7. *Милютенко* Н. Святые Борис и Глеб и другие правители-мученики в Европе // *Восточная Европа в древности и средневековье. Язычество, христианство, церковь: Чтения памяти члена-корр. АН СССР В. Т. Пашуто. Тезисы докладов*. – М., 1995. – С. 38-41.
8. *Парамонова* М. Святые правители Латинской Европы и Древней Руси: Сравнительно-исторический анализ вацлавского и Борисоглебского культов. – М.: Институт всемирной истории РАН, 2003. – 406 с.
9. *Поппэ* А. О времени зарождения культа Бориса и Глеба // *Russia Mediaevalis*. – Munchen: Wilhelm Fink Verlag, 1973. – Т. 1. – С. 6-29.
10. *Святые князья-мученики Борис и Глеб: Исследование и подготовка текстов* Н.И. Милютенко. Отв. ред. Г.М. Прохоров. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2006. – 432 с., илл.
11. *Творогов* О. Нестор // *Словарь книжников и книжности Древней Руси: Вып. 1. XI – первая половина XIV в.* – Ленинград: Наука, 1987. – С. 274-278.
12. *Ужанков* А. Святые страстотерпцы Борис и Глеб: К истории канонизации и написания житий // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. – 2000. – № 2. – С. 28-50; 2001. – № 3. – С. 37-49.
13. *Шахматов* А. История русского летописания. – СПб.: Наука, 2002. – Т. 1. – 486 с.

Отримано 11 листопада 2013 р.

м. Харків

